

В.А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ - Львів)

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ В ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Коли ми говоримо про консерватизм, то маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістично-індивідуалістичній філософії просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції і індустріальній революції в Англії.¹ Одне з визначень консерватизму було запропоноване польським вченим Анджеєм Валіцьким, у своїй відповіді Самуелю Хантінгтону, який подав три дефініції консерватизму:

1. Консерватизм як феодальна і аристократична ідеологія;
2. "Автономна" дефініція, згідно якої консерватизм є повністю автономною і універсальною системою ідей і цінностей;
3. Ситуаційний консерватизм. А.Валіцький наполягає на істотній відмінності між неісторичним і історичним визначенням консерватизму.² Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної і аристократичної ідеології є саме історичне за змістом визначення, тоді як "автономне" визначення збігається з тим, що А.Валіцький називає неісторичною за змістом дефініцією.³

В цій статті я досліджуватиму всі три існуючих типи українського традиційного консерватизму. Відмінність у всіх трьох типах простежується не стільки ідеологічна, скільки територіальна. Відомо, що Україна вступила в ХІХ століття як конгломерат декількох відмінних історико-географічних територій, з котрих кожна мала свою власну історичну долю.⁴ Перший з трьох вищезазначених типів консерватизму – це рух ідеологів і лідерів української шляхти Лівобережної України – території козацько-гетьманської держави ХVІІ - ХVІІІ століть, яка була

остаточно інкорпорована в Російську імперію наприкінці XVIII століття. Цей рух розпочинається відразу ж як реакція на проведену інкорпорацію і ліквідацію автономії.

Другий – це рух українофільської польської шляхти і польської шляхти українського (руського) походження з Правобережної України – території давньої Київської княжої держави, а пізніше – козацько-гетьманської держави XVII століття. Ці землі до кінця XVIII століття перебували під владою Польської Речі Посполитої, і лише після її розділів потрапили до складу Російської імперії, ще не будучи об'єднаними органічно з колишнім Гетьманатом. Тому відповідно і рух правобережної шляхти проходить головним чином після останнього розділу Польщі в контексті домагань польських консервативних лідерів – Костюшка, Чарторийського і інших, хоч українські репрезентанти і висувають свою власну програму.

Третій – це рух західноукраїнської шляхти з австрійської Галичини, яка ніколи не входила до складу Російської імперії. Хронологічно він розпочинається найпізніше – лише напередодні і в ході першої світової війни, оскільки був інспірований лояльною до Габсбургів українською аристократією галицького походження, які намагалися таким чином запобігти кризі імперської Австрійської системи.

Відомо, що домагання будь-якого історичного консерватизму характеризує вимога “реставрації”, яка визначається як “зміна існуючого стану справ на подібні або еквівалентні попередні”⁵. Хоча після французької революції це трактування і вийшло з ужитку, однак в творах ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882-1931), твори якого стали концептуальними для всіх трьох відламів, слово “революція” в українському варіанті означає поворот до реставрації гетьманської України⁶. Також є доведеним той факт, що для будь-якого консервативного руху дворянської опозиції є також притаманне прагнення відповідно з ідеями Монтеск'є, Вольтера і багатьох інших філософів намагатися трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки для революції. Будь-яка дворянська опозиція має спільного ворога в дегенерованій автократії і намагається вирішити ситуацію реформами, а не революцією⁷. Ми погоджуємося з Єжі Топольським в тому, що в передреволюційний період революційна свідомість, яка знаходиться в процесі формування, інспірується ідеями, відношеннями і активністю саме дворянського класу, який водночас прагне до реформістського розв'язання проблем⁸. Більше того, саме дворянство в спробі трансформувати королівську владу, починає говорити в ім'я “нації” або “народу”, але ніколи навіть і не думає поділитися владою з третім станом⁹.

В своєму аналізі ми будемо концентруватися на світоглядних (консервативна ідея, виражена в формі реставрації Гетьманату чи князівства Руського) та історико-політичних аспектах формування консервативного світогляду української традиційної еліти (шляхти і насамперед її військових та політичних кіл).

Консервативний рух лівобережної української шляхти

Вже через декілька років після ліквідації Гетьманату – в 1791 році відомий поет Василь Капніст шукає собі спільників за кордоном з метою скористатись складною міжнародною ситуацією (війна Росії з Туреччиною, союз з Австрією і намагання використати Польщу як буфер проти Прусії) для реставрації Гетьманату в Україні. Місія Василя Капніста як репрезентанта політичних кіл української шляхти до Пруського двору в 1791 році, безумовно, організувала думку української опозиції¹⁰. Він намагався отримати підтримку пруського двору на випадок козацького повстання на Лівобережжі, яке було можливе при відновленні російсько-пруської війни. За ним стояли дуже поважні і добре інформовані в міжнародній політичній ситуації кола¹¹.

Ряд міркувань свідчить про те, що Капніст не лише не діяв сам, але й мав підтримку від князя Олександра Андрійовича Безбородька (1747-1799). Безбородько уважно читав і рецензував проект Капніста від 1788 року про вербування і утримання війська з числа козаків – добровольців¹². Хоч сам проект Капніста про утворення з українських козаків самодостатньої армії так і не був надрукований, проте в рукописі залишилися власноручні позитивні ремарки Безбородька, зокрема про минуле Гетьманату, ранги сотників, полковників тощо¹³. Безбородько мав в юності титул бунчукового товариша (певної лейб-гвардії Гетьмана), яким він досить пишався і в пізніший час, ніколи практично не зрусифіковувався, так і не оволодівши до пуття російською мовою і розмовляючи з помилками і акцентом¹⁴. Недаремно чужі сучасники (російські і польські) підозрювали Безбородька в тому, що він прагне “Малоросією, на зразок колишніх гетьманів, управляти”¹⁵. 25 листопада 1794 року Безбородько пише генерал-фельдмаршалу Репніну про необхідність збереження в нових правобережних українських землях дії Литовського статуту і про безпеку введення “уложения”¹⁶. Всі солдати в гатчинських військах цесаревича Павла були майже виключно українцями¹⁷.

Світогляд Безбородька найкраще характеризує лист до власного батька – генерального писаря, а з 1762 року генерального судді козацького Гетьманату Андрія Яковича Безбородька (1711-1780). Під протекторатом Безбородька видавець Василь Рубан видав в 1777 році “Краткую летопись Малой России”, і Безбородько тоді ж надіслав батькові цю книгу з листом, в якому писав: “Маю честь представити Вам при цьому “Краткую летопись Малой России” по 1776 рік, видану Рубаном, приношу данину, що справедливо належить Вам, бо у багатьох випадках пряму любов до того краю, коханої вітчизни нашої, Ви не один раз довели і за якої доклали своїх старань, щоб справи і обставини, слава і честь пращурів наших досягнуті були із забуття. Невеликий цей твір є початком до видання мною повної малоросійської історії, в котрій,

звичайно, всі недоречності малого літопису будуть виправлені, коли тільки встигнемо зібрати все – потрібні нам дані”¹⁸.

Під впливом Безбородька Павло I повернув Україні вже в 1796 році її стару юрисдикцію, давши розпорядження запровадити назад Литовський статут, а також відновивши колишню правову систему¹⁹. Ця відновлена Павлом I стара українська юрисдикція протрималась майже півстоліття і лише в 1842 році остаточно була ліквідована Миколою I. До речі, українська юрисдикція на основі Литовського статуту (яка була відновлена) ще раніше була модернізована і пристосована до нових умов в результаті вдалої реформи останнього гетьмана України часів Першого Гетьманату Кирила Розумовського. Ця реформа Розумовського була своєчасна і відповідала тодішнім правовим відчуттям народу, тому і протрималась в Україні довше, ніж інші напрями: з інтервалом лише від 1783 по 1796 рік юрисдикція залишалась діючою аж до 1842 року²⁰. В часи канцлерування Безбородька навіть радились про призначення нового гетьмана, причому намічався на це місце великий князь Костянтин, а граф Іван Гудович (1741-1820) планувався на призначення біля нього регентом України²¹. Невідомо, яку роль безпосередньо відігравав Безбородько у появі цих планів, але справа в будь-якому випадку закінчилась безрезультатно. Саме тоді ідея Гетьманату, сполученого з двох його історичних частин – Лівобережної і Правобережної України починає поступово забуватись в колах лівобережної шляхти і залишається на довгий час лише у спогадах²².

Саме за часів розквіту могутності Безбородька ціла низка представників української шляхти посіла визначні і впливові посади в державі. Вже в часи війни 1812 року один з них – колишній малоросійський цивільний губернатор (1797-1800), а згодом губернатор новоросійський і катеринославський (1801-1807) Михайло Миклашевський (1757-1847), склав цікавий проект відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні, як форпосту проти Наполеона і бази для відновлення гетьманства під протекторатом Російської імперії. Миклашевський планував навіть звільнити всіх українських державних селян від податків і озброїти їх як козаків²³.

В часи Наполеона і дещо пізніше заслуговують на увагу своєю українофільською активністю двоє українських сановних вельмож з гурту князя Безбородька – Петро Завадовський і Дмитро Трошинський. Якщо канцлеру Безбородьку Україна завдячує поверненням старої юрисдикції і Магдебурзького права для всіх міст, то завдяки особистому бажанню іншого катерининського магната графа Петра Завадовського (1738-1812) до України було повернене її традиційне право обирати власних юридичних урядовців. В 1801 році він повідомляє юному цареві, що українська шляхта здавна мала звичай обирати сама з свого власного середовища юридичних чиновників і сама чинити свій власний суд. Олександр, зважуючи на його переконання повертає це право Україні²⁴.

Співробітник Безбородька Дмитро Трощинський (1754-1829) отримав великий вплив в державі невдовзі після вбивства Павла І. При запровадженні в 1812 році козацької міліції, він запропонував для всіх рядових міліціонерів зберегти назву “козак”, для офіцерів – запровадити ранги “державний обозний”, “державний осавул”, “сотенний”, тим самим поєднавши традиційні звання Гетьманської держави з новим адміністративним порядком, на відміну від пропозицій тодішнього генерал – губернатора Малоросії Лобанова – Ростовського запровадити російські військові ранги²⁵.

Процес створення масонських лож, які організуються офіцерами – учасниками закордонних походів російської армії, не проминув і Україну. Новгород-Сіверсько – Полтавський гурток, який складався переважно з нащадків української козацько-гетьманської старшини²⁶, видав в 1818 році відому “Історію Русів” – багатоплановий політичний памфлет з яскраво вираженим державно-політичним підтекстом. В “Історії Русів” були проведені дві основні думки:

1. Українська нація (на відміну від Московської держави) має право вступати в будь-яку міжнародну політичну коаліцію – Литва, Польща, і, нарешті, Москва, як рівна;

2. Козацький офіцерський клас, який бере свій початок з XV століття, здобув свої станові привілеї, як інше дворянство і рицарство Західної Європи та польська шляхта, своєю власною шаблею завдяки боротьбі на полі бою²⁷. Авторами “Історії Русів”, на нашу думку, були люди з кола українських автономістів, що гуртувалися біля Безбородька, Миклашевського, генерал - фельдмаршала Івана Гудовича і згодом – біля князя М.Репніна-Волконського, і діяли як в Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини²⁸.

Після польського повстання 1830-1831 років лівобережна шляхта намагалась знову використати кризовий для імперії час (як в період війни з Наполеоном коли був запропонований проект Миклашевського) для нової спроби реорганізації українських козацьких військових формувань. Проект був висунутий українською козацькою старшиною, думку котрої виражав генерал-губернатор Малоросії князь Микола Григорович Репнін-Волконський (1778-1845). М.Репнін був не лише одним з ініціаторів відновлення козацтва і протектором Шевченка, але вважався в середовищі малоросійської старшини 1820-1830-х років найбільш імовірним кандидатом на гетьмана України²⁹. При дворі Миколи І особисто проти Репніна як малоросійського сепаратиста була організована могутня опозиція, до якої входили В.П.Кочубей, І.Ф.Паскевич, А.Г.Строганов, А.В.Орлов, М.Ф.Канкрін. Ще в 1821 році Репнін в своєму листі до міністра внутрішніх справ Віктора Кочубея писав: “Зміна прав, якими користувався століттями войовничий народ козаків, і заборона їхніх старовинних порядків і власності є нічим іншим як наслідком необдуманого зміни судження і мусить бути назад повернена³⁰. В офіційному листі до царя, висловлюючи свою думку щодо

планів Репніна, Кочубей писав: “В Росії не мусить бути жодних автономних частин, або, краще сказати, федеративних провінцій, які би самі управлялися, і мали би якісь особливі права”³¹. Наприкінці 1832 року міністр Віктор Кочубей написав Репніну: “Хоча я по народженню є хохлом (російське народне означення для українця. – В.П.), за своїми принципами, своїм становищем і своїми звичками я ще більше росіянин, аніж хтось інший. Мій титул і моя посада підносить мене високо над різними мікроскопічними справами; я розглядаю, на відміну від Вас, справу Вашого генерал-губернаторства з штадпункту загальних інтересів нашої землі”³².

Незважаючи на всі ці перепони, генерал-губернатор не полишив свою боротьбу за автономію і права козаків. 27 січня 1833 року він відповідає міністру Кочубею, що для козаків звільнення від податків було благодійною справою. Цьому листу передував той факт, що в 1832 році міністр фінансів імперії граф Канкрін, посилаючись на важке економічне становище імперії, підняв питання про сплату козаками податків знову. “Їхній військовий дух і їхня дисципліна (козаків. – В.П.) прекрасні, – пише Репнін, – і їх, я глибоко переконаний не слід занадто перевантажувати. Єдине, що було би доцільним - це надати козакам їхню власну організацію і їхні особливі установи повернути. Держава має надати своїм сановним особам більше свободи у вирішенні територіальних проблем держави, зокрема щодо розпоряджень по козацькому питанню.” Для Кочубея ж всі ці постійні наполягання Репніна були “позбавлені смислу”³³. В принципі, Кочубей не лише добивався запровадження в Україні російської податкової системи, а й вважав, що в Росії не мусить бути жодних автономних частин, або, краще сказати, федеративних провінцій, які б самі управлялися, і мали би якісь особливі права³⁴.

Взагалі боротьба між Репніним-Рюриковичем – російським князем за походженням, і царедворцем українського походження Кочубеєм чітко свідчить про еволюцію, яка відбулась з українською елітою імперії, і за ті зміни, які нове покоління еліти здобуло внаслідок зміни політичної ситуації. Українець Кочубей, який став визначним царедворцем і жив в столиці імперії, повністю асимілювався; натомість ніби-то чужий для України князь Репнін став на його місце. Петербуржці захищали права України, а провінціали, що були прийняті до петербурзької еліти, стали ще більш вірними петербуржцями. Якщо в часи Катерини можна було спостерігати протилежність між типом “петербуржця”, як дід того ж Репніна – генерал-фельдмаршал Репнін, і типом провінціала, як Безбородько або Капніст, то в часи Миколи I перевертілилася ця протилежність в протистояння – Кочубей - Репнін.

Окрім Кочубея противником Репніна був інший російський царедворець – граф М.Канкрін. В його протистоянні з Репніним відбулася між іншим і перша відома нам дискусія між українськими і російськими консерваторами щодо єврейського питання. Канкрін був

призначений в 1823 році міністром фінансів і відразу виступив на захист єврейської монополії на торгівлю та підприємництво по селах імперії. Проти підтримки цієї монополії в українських селах виступив Репнін³⁵. Репнін виступав проти перебування євреїв саме в українській сільській місцевості, мотивуючи це тим, що факт перебування євреїв там лише роз'ятрював взаємну ненависть євреїв і українців один до одного". На думку губернатора, євреї були значно більш підприємливим народом, а українці знаходились в більш пригніченому порівняно з євреями стані і головними винуватцями в цьому становищі бачили саме євреїв. Внаслідок цих міркувань, вважаючи, що євреї по селах руйнують народне господарство, Репнін пропонував як найкращу, на його думку, розв'язку для мирного співжиття обох народів – негайно виселити всіх євреїв в міста. Полеміка між Канкріним і Репніним щодо єврейського питання в Україні була відображена в надзвичайно цікавому документі, що був надрукований в 1864 році під назвою "Извлечение из записки на французском языке, поданой М.Ф.Канкриним и Возражения на оную малороссийским Военным губернатором князем Репниным"³⁶.

Та боротьба, яку вели Безбородько і Репнін вже іншими засобами, аніж гетьмани XVIII століття, засвідчила, що вони, особливо Репнін, практично в своїй боротьбі за втрачені права України, не лише наслідували гетьманів, але практично виконували де-факто їх функції, не маючи де-юре їхньої влади, і ведучи цю боротьбу в загальному руслі і під ширмою створення в Петербурзі і провінціях не російської, а саме змішаної російсько-української еліти³⁷.

Кирило-Мефодіївське товариство, яке постало майже відразу після завершення політичної діяльності князя Репніна, також мало у своєму складі діячів консервативно-гетьманської орієнтації, за своїм соціальним складом було неоднорідним. До останніх насамперед належали лівобережні шляхтичі Опанас Маркевич (1822-1867) і Георгій Андрузький (1827-1895), які глорифікували Гетьманщину і прагнули її реставрації. Андрузький – родом з небагатих дворян Полтавської губернії, був монархістом-гетьманцем, що знайшло відображення у складених ним проектах майбутнього державного ладу України³⁸. Георгій Андрузький розробив "Начерки Конституції Республіки" і зазначив метою гурту своїх однодумців встановлення Гетьманщини (мета малоросійська), якщо можна окремо (бажання таємне), якщо ні – в Слов'янщині³⁹. В своїх "Начерках", обгрунтовуючи ідею Слов'янських Сполучених штатів, Андрузький першим з таких штатів називав Україну з чорномор'ям, Галичиною і Кримом. Цікаво, що в цій слов'янській конфедерації не знайшлося місця Росії, що взагалі малохарактерно для автономістської суспільно-політичної думки лівобережної шляхти. Разом з тим Андрузький висловив традиційну для української консервативної еліти думку, що розв'язання проблеми Гетьманату можна здійснити тільки міжнародним шляхом, головним чином поруч з розв'язанням російської проблеми. Під час одного з обшуків, які були здійснені в нього

під час перебування на засланні, в Андрузького було виявлено кілька зошитів, серед яких є такий запис: “Щоб створити Україну треба зруйнувати Росію, а вона зміцнювалась віками”.⁴⁰ Ідеї товариства на Поділлі поширював ще один шляхтич – підпоручик О.Глоба, який пояснював переваги парламентарної монархії, висловлювався за виборність урядових осіб і т.і.⁴¹

В 2-й половині XIX століття лівобережне українське шляхетство продовжувало розвивати концепцію автономності Гетьманату в складі Російської імперії. Виразники цих ідей гуртувалися навколо двох українських поміщиків, представників старих козацько-старшинських родів – Григорія Галагана і Василя Тарновського. Вони обидва були магнатами: перший в Сокуринцях, а другий – в Кохановці Чернігівської області. Галаган і Тарновський допомагали фінансово Пантелеймону Кулішу⁴² та іншим українським інтелектуалам; в їх палацах збиралися відомі діячі української культури – Шевченко, Гоголь, Максимович та інші.

Відомо, що Пантелеймон Куліш вже в 50-і роки обирає ідеалом українського державотворення саме гетьманську державу, в якій головний провід в політичній, економічній і культурній сфері мав належати козацькій старшині, а запоруку для політичної стабільності якої він бачив в російському імперському протектораті⁴³. В 70-і роки Куліш доводить, що саме монархізм був переважаючим настроєм простолюддя, змальовує козаків як розбишацький гурт, який руйнував ту культуру, яку вносила в життя краю освічена польсько-українська шляхта, і навіть позитивно оцінює централістські антикозацькі заходи російських царів Петра і Катерини⁴⁴.

Консервативні тенденції української традиційної еліти виявились виразно також у такому явищі в українському інтелектуальному житті, як “Громади”, які постали ще на початку 60-х років в Києві, Полтаві, Чернігові і Харкові, а також в Москві і Петербурзі⁴⁵. Серед лівобережної шляхти найбільш яскравими постатями серед діячів Київської Громади були П.А.Косач - батько поетеси Лесі Українки, О.С. Лашкевич – редактор-видавець Київської Старини, філолог і громадський діяч П.Г. Житецький, історик і політик М.П. Драгоманов та інші⁴⁶. Проте відкрито лозунги реставрації Гетьманату і повернення “старих прав” висунула саме Московська громада, яка існувала з 1859 по 1866 роки при Московському університеті⁴⁷. Весь провід Громади – секретар Фелікс Волховський (1846-1914), скарбник Іван Силич (1842-?), бібліотекар Микола Шугуров (1843-1901), дорадник Валеріан Родзянко (1841-1912), члени Громади Іван (1843-?) та Михайло (1844-1910) Роговичі, Володимир Тхоржевський (1842-1903), Ананій Брежинський (1843-1897) – були нащадками козацької старшини з Гетьманщини XVII-XVIII століть; в Громаді також було декілька польських шляхтичів з Правобережної України⁴⁸. Громада пропагувала автономістські ідеї гетьмана Павла Полуботка, мріяла про відновлення Гетьманату і висувала політичні вимоги.

В другій половині ХІХ століття вирізняється інший напрямок діяльності української шляхти, який об'єднує виключно представників лише лівобережної козацько-гетьманської старшини. Ця діяльність розгортається в новостворених у Російській імперії в результаті реформ 1860-х років і введених в життя законом від 1.І.1864 року земельних самоуправліннях – земствах. Досить влучно програму діяльності української шляхти в земствах сформулював М. Драгоманов, який назвав земства в Україні як “наші симпатичні національні порядки”⁴⁹. “Українські автономісти, – пише Драгоманов, – зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть свою долю з долею земств на Україні, а значить в цілій Росії. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії”⁵⁰. Вже в 1874 році виявився перший результат діяльності українських автономістів в земствах: російському уряду було подано донос, в якому повідомлялося, що українці “прагнуть вільної Української республіки з Гетьманом на чолі”, і кандидатом на гетьмана називали активного земського діяча В.В.Тарновського, який допомагав і опікувався Шевченком⁵¹. Шляхтич В.Тарновський був не лише фундатором музею української старовини, активним земським діячем – земським “гласним”, дописувачем і меценатом “Київської старовини”, але й унікальним колекціонером історії українського Гетьманату з ХVІ-ХІХ століть⁵². Не менш активну діяльність наприкінці ХІХ століття виявив інший претендент на гетьмана відновленої України, представник однієї з найбільш відомих козацько-шляхетських фамілій, земський діяч Григорій Галаган, який вже в 1883 році виразно відмежовував український шляхетський консерватизм від українського народництва і говорив про реставраційний монархічний гетьманський рух як про певний напрямок українського політичного життя, до якого себе і зараховував, відмежовуючи себе тим самим від Шевченка⁵³.

В 90-х роках ХІХ століття земський рух в Лівобережній Україні набуває все більш масового характеру. В кожній губернії Лівобережної України проживала в той час плеяда високоосвічених представників українського шляхетства, які працювали в різних галузях громадсько-культурної, наукової, мистецької, літературної і політичної діяльності і водночас проводили активну земську роботу⁵⁴. Чимало вищеназваних чернігівських і полтавських земських діячів, зокрема Ханенко, Чижевський, Мартос, Леонтович, Лизогуб, Шемети та інші, стали міністрами, членами уряду, дипломатами другого Гетьманату Павла Скоропадського 1918 року.

Саме активні діячі Полтавського земства брати Володимир і Сергій Шемети утворили в 1904 році на Полтавщині Українську демократичну партію (УДП), у програмі якої передбачався викуп поміщицьких маєтків при збереженні приватної власності на землю, а також автономія України у складі Російської федерації⁵⁵. Ця партія послужила незабаром основою для створеної Липинським і Шеметами в серпні 1917 року Української демократичної хліборобської партії (УДХП), яка стала першою

політичною організацією, що реконструювала політично легітимність домагань української шляхти.⁵⁶ Тоді ж - в перше десятиріччя ХХ століття в усіх губерніях України створюються хліборобські організації – так звані “Союзы земельных собственников”, які об’єднують землевласників: як поміщиків, так і селян. Якщо в більшості губерній ці союзи підтримували російські поміщицькі партії, що стояли на засадах збереження імперії, то на Лівобережній Україні, зокрема в Полтавщині і Чернігівщині, керівництво рухом землевласників опинилось в руках українських радикал-демократів і самостійників, які надали його діяльності виразного національного забарвлення⁵⁷. Це пояснювалось тим фактом, що на Полтавщині і Чернігівщині до 90 відсотків землевласників становили нащадки української шляхти колишнього Гетьманату⁵⁸.

Консервативний рух правобережної української шляхти

Вже відразу після приєднання Правобережної України польська шляхта, і перш за все офіцерство організувало повстання під проводом Костюшка. До складу офіцерського корпусу Костюшка входила і руська шляхта, роди якої політично спольщилися, але залишили в пам’яті своє етнічне походження, і нерідко належали до православної віри. Офіцери українського походження служили в дивізії під командуванням генерала Любомирського, в польській Волинській, Брацлавській і Пінській бригадах, в легкокінних Житомирському і Костянтинівському полках, в кавалерійській бригаді генерала Мадалинського - учасника таємної організації патріотів, війська якого дали поштовх початкові повстання⁵⁹. В своїх універсалах від 2 і 7 травня 1794 року Костюшко проголосив свободу релігійних віросповідань, зокрема свободу православ’я і матеріальне забезпечення його священнослужителів, взяття православних на цивільну і військову службу⁶⁰. Ця обставина значною мірою сприяла вибору представників руської шляхти, українського міщанства і частини православного духовенства на користь Костюшка, а не Росії⁶¹. Тоді в середовищі українського православного духовенства, а також руської польської шляхти ходили чутки, що Костюшко – українець за походженням, з родини священика, і що його батько був уніат, а дід – православний священик – українець, і що ця обставина посприяла прийняттю польською шляхтою в свої ряди православного українського духовенства⁶². Взагалі, якщо характеризувати повстання під проводом Костюшка, останній, хоча і запозичив теоретично ідеї американської революції, на практиці – було аристократичним рухом, який не лише засуджувався польськими демократами за відсутність належного радикалізму і суцільне аристократичне оточення Костюшка, але й навіть намагався контролювати перехід від капіталізму до соціалізму шляхом значних уступок аристократії і монархізму⁶³.

Наступний етап у діяльності української правобережної шляхти пов'язаний із діяльністю українофільських прибічників князя Адама Чарторийського. Це пояснювалось тією обставиною, що традиція “Польської революції 18-го століття” (як вона була названа американським істориком Робертом Палмером)⁶⁴, була повністю монополізована монархістами з табору князя Чарторийського⁶⁵. Як відомо, князь Чарторийський робив все можливе, щоб уникнути соціальної революції в Польщі, і співпрацював з ліберальними урядами, а не з революційними народами. В контексті еміграційної діяльності князя Чарторийського європейські події 1850-х років знов висунули на порядок денний не лише нові можливості для реалізації його концепції “полонізму”, але й можливості для української правобережної традиційної еліти у реалізації своїх традиційних цілей – відродження Гетьманату і Руського князівства.

Виразником інтересів частини поляків-українофілів і руської (української) шляхти Правобережжя виступив відомий письменник і політичний діяч Міхал Чайковський (1804-1886)⁶⁶, який узгляднював Русь (Україну) як автономну одиницю в складі майбутньої реставрованої Речі Посполитої (на зразок відомої Гадяцької угоди, висунутої в середині XVII століття гетьманом Виговським по перетворенню Речі Посполитої з двочленної структури на тричленну)⁶⁷. Сам Чайковський по материнській лінії був нащадком українського козацького гетьмана Івана Брюховецького, багато своїх творів – романи “Гетьман України”, “Вернигора” тощо – присвятив українській історії і особливо ідеї про єдність українців і поляків⁶⁸. В цьому його трактуванні українці становлять органічну частину Речі Посполитої, що опирається традиційному ворогові – Московщині. Чайковський був монархістом, у світогляді якого монархізм був пов'язаний з козацькою ідеєю, згідно з яким він бачив автономну козацьку Україну під владою спадкового короля із династії Ягеллонів, який буде визнаний і шанований всіма, але не втручатиметься у справи автономного козацького війська⁶⁹. Після розгрому повстання 1830-1831 років, в якому Чайковський брав участь, він оселився в еміграції в Парижі, де солідаризувався з князем Адамом Чарторийським (1770-1861), однак мав відмінні від лідера аристократичного табору польської еміграції погляди на українську проблему.

Політичний світогляд Чайковського характеризувався насамперед тим, що, як пише його біограф, історик польської літератури З.Швейковський: “Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі і характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої. – В.П.). Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, і тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією “святою”, за цією “божественною” Україною Чайковський тужив усе своє життя. Ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У

його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України⁷⁰.

В реалізації своїх устремлінь Чайковський намагався використати Туреччину і події Кримської війни 1853-1856 років. В 1853 році з дозволу двору Великого візиря він почав з добруджійських козаків (нащадків козаків Задунайської Січі), дезертирів з російської армії, болгар, а також звільнених в'язнів формувати підрозділи⁷¹. Службовою мовою серед цих підрозділів протягом всього періоду їх існування була українська, а офіцерами були переважно поляки, ветерани повстання 1831 року, вихідці з України, земляки Чайковського, які з дитинства володіли і українською мовою⁷². Взагалі Чайковським було сформовано два полки: перший в 1853 році, який складався з 600 чоловік; другий в 1854 році – 450 чоловік і 350 коней⁷³.

Турецький султан Абдул-Меджин (1823-1861) ставив своєю метою повернути протекторат над греками, румунами, сербами і болгарами, і пропозиція Чайковського долучити до цього протекторату вивільнену від Росії Україну була сприйнята позитивно. Підставова ідея Чайковського полягала у відновленні Гетьманщини під турецьким протекторатом, наслідуючи традиції козацьких гетьманів, які були васалами Османської імперії – Петра Дорошенка (1666-1676) та Пилипа Орлика (1710-1742), а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування в 1775 році Запорозької Січі. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого підрозділу, що мало, на його думку, викликати антиросійське повстання в Україні⁷⁴. Полки Чайковського брали участь у військовій кампанії 1854 року, зокрема в оволодінні фортецею Сілістра на Дунаї, вступили до Бухареста після залишення його російською армією, і деякий час Чайковський був навіть військовим губернатором Бухареста – столиці Волоського князівства.

Поруч з Чайковським в ті ж 50-ті роки виразником інтересів правобережної української шляхти виступив інший її представник – Францішек Духінський (1816-1893)⁷⁵. Духінський, який завжди старанно підкреслював своє українське походження, і до свого прізвища завжди додавав, підписуючи власні праці “Kijowianin” (Киянин), навчався в школі отців-василіан в Умані, з якої вийшли видатні представники польського літературного українофільства, такі як Богдан Залеський, Северин Гоцинський, Олександр Гроза та інші. З 1834 по 1846 роки він проживав у Києві, а в 1846 році, будучи задіяний у польській конспірації, виїхав до Парижа через Константинополь. Ще в Києві Духінський виробив собі думку, що єдиним засобом відбудови Польщі є самостійність русинів. Самостійність він уявляв собі у вигляді реставрації князівства Руського – держави українців, котрі, маючи власну державу, заключать добровільний державний союз з Польщею, з якою вони пов'язані походженням, культурою і історичною минувиною.

Духінський виробив собі політичну програму, яку згодом сформулював в листі від 13 липня 1850 року до графа Владислава Замойського. Ця програма передбачала три основні пункти: 1. Польща в своїх кордонах перед 1654 роком, які простягаються до тогочасних кордонів Туреччини зі сходу і півдня, з Шлеськом і до Балтійського моря на заході і півночі, творить спільну державу як для власного, так і для чужих народів; 2. Внутрішній уклад Польщі має бути побудований на основі Гадяцької унії 1658 року – федерація Польщі, Литви і Русі (України); 3. Вироблення самостійності русинів є наймогутнішим внутрішнім двигуном для відбудови Польщі⁷⁶. В кінці 1840-х - на початку 1850-х років Духінський допомагав Чарторийському організовувати польські легіони в Папській державі, у П'ємонті; з 1849 по 1855 рік перебував у Константинополі, де допомагав Чайковському, а після Паризького миру 1856 року оселився в Парижі і зайнявся активно науково-пропагандистською і публіцистичною роботою⁷⁷.

Протягом 1860 - 1890-х років Духінський лишався на своїх старих поглядах про розв'язання українського питання в контексті польського і побудови окремої держави русинів (українців) – Великого князівства Руського. В 1871- 1872 роках він видає ряд статей у Львівському релігійному журналі “Основа” про окремішність українців і росіян⁷⁸. Там ним були надруковані статті на наступну тематику: 1. Відносини язика руського до московського (нім.пер.)⁷⁹; 2. Відношення русинів до поляків і москалів: а) під поглядом гідрографічним; б) під поглядом орфографічним; в) щодо походження і цивілізації (нім.пер.)⁸⁰. Львівська “Основа” була закладена групою українських політиків під проводом віце-маршалка галицького сейму Юліана Лаврівського, яка шукала зближення і порозуміння з поляками, і видавалась за польські гроші⁸¹.

Духінський отримав підтримку від впливових французьких інтелектуалів, які розглядали його русинські погляди в контексті свого власного антиросійського наставлення⁸². Разом з тим його погляди викликали негативну реакцію зі сторони українських народників, а також ряду російських і польських вчених і публіцистів⁸³.

Однак, попри критику, яку отримали праці Духінського як серед польських, так і серед російських вчених, саме його думки лягли в основу і заклали початок консервативній школі в польській історичній думці, до якої належали визначні польські історики Валеріан Калінка, Міхал Бобжинський, Антоній Ролле, Едвард Ліковський, Йозеф Шуйський, Станіслав Смолька, Станіслав Тарнавський⁸⁴. Ідеї цієї консервативної краківської школи істориків, заснованої Духінським, справили великий вплив на формування як історика і шляхетського ідеолога його земляка, теж польського шляхтича з Правобережної України, майбутнього творця гетьманської консервативної концепції в українській політичній та історичній думці – Вячеслава Липинського (1882-1931), який в період з 1903 по 1914 роки з короткими перервами працював і вчився в Кракові, і теорія якого вперше об'єднала теоретично ідеї лівобережної і правобережної шляхти⁸⁵.

Вступивши на політичну арену в 1907-1908 роках Липинський відразу заявив про себе як про продовжувача ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної польської шляхти в пошуках їхньої ідентичності з краєм – з Україною⁸⁶. З метою допомогти польській шляхті, яка віками проживала на правобережних українських землях, відродити повністю українську шляхетську свідомість і культуру, щоб стати однією з еліт українського народу, і ототожнити себе з програмою створення української державності під проводом цієї шляхти, В.Липинський з трьома товаришами – теж польськими шляхтичами з Правобережної України – Леоном Радзейовським, Богданом Ярошевським і Тадеушем Михальським засновує в Києві часопис “Przegląd Krajowy” (1909-1910). У проспекті, виданому в Києві в квітні 1909 року і підписаному Л. Радзейовським, були окреслені положення, які відбивали спрямування часопису і його засновників: “Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіально-національну одиницю”⁸⁷. Говорячи про вироблення у польської шляхти Правобережної України специфічної лояльності і обов’язків стосовно країни проживання, Радзейовський писав, що часопис буде досліджувати “життя українського люду – народу, котрий відроджується, щодо якого ми – шляхта польська і руська (українська. – В.П.) як верства заможніша і освіченіша, маємо культурно-суспільні обов’язки”⁸⁸.

В 1909 році В.Липинський окреслював себе як “українця польської культури”⁸⁹. Про тих, які, як і він сам, обрали український тип шляхетської національної свідомості, Липинський писав: “Ми ж, котрі спільно з цим народом, зробили це через почуття прив’язаності до цього народу, почуття, яке ніколи не згасало у грудях принаймні частини спольщеної української шляхти, і яке тепер, разом з відродженням нашого народу, перетворилось з неясного почуття спільноти на почуття національної свідомості і добровільного національного пов’язання з нашим людом”⁹⁰. Не лише в соціально-політичному, але і в ідеологічному відношенні, В.Липинський і його товариші стояли близько до світогляду Чайковського і Духінського.

Заснований Липинським і його однодумцями орган – “Przegląd Krajowy” існував на гроші його видавців, а також на пожертви, які надавали співчуваючі з кіл правобережної шляхти і митрополит української греко-католицької церкви в австрійській Галичині граф Андрій Шептицький. З останнім Липинський познайомився ще в 1908 році і листувався до самої смерті в 1931 р. Обоє польських шляхтичів еднала спільність поглядів не лише про доцільність заснування часопису, але й на більшість суспільних, політичних, релігійних і ідеологічних питань. 27 березня 1909 року Липинський пише з Кракова Шептицькому про тижневик “Przegląd Krajowy”, в редакції якого він тоді в Києві працював: “З вірою в правдивість і живучість нашої ідеї беремось до праці. Думаем, що зустрінем спочуття та підмогу з боку суспільності, і це для нас найважливіше – з боку тих, хто досі своїм життям та діяльністю

показував нам шлях до кращої будучини нашого рідного краю, можливої лише при всестановім (підкреслено нами. – В.П) відродженню і всестороннім розвитку українського народу⁹¹. А.Шептицький в свою чергу 5 травня 1909 року повідомляє про передачу тисячі корон для редакційного комітету тижневика⁹².

В той же час Липинський задумує видавати 3-х томне видання збірника статей під назвою “Z dziejow Ukrainy”, на який дивився як на продовження думок “Przegląd Krajowy”. В своєму листі від 1-го серпня 1908 року до співредактора останнього Б.Ярошевського, він планував друкувати в новому збірнику матеріали, що не встигли надрукуватись в “Przeglady”⁹³. Слід зазначити, що правобережний польський шляхтич Б.Ярошевський не лише ідентифікував себе з Україною, але й з часом змінив своє прізвище на прізвище гетьмана Сагайдачного – Конашевич⁹⁴.

Взагалі політична позиція В.Липинського і його однодумців збігалася з позицією графа А.Шептицького в австрійській Галичині, зокрема у відстоюванні необхідності союзу поляків і українців на спільному ґрунті побудови української держави на зразок князівства Руського, а також в антиросійській протидії і династичних консервативних устремліннях⁹⁵. 5 грудня 1912 року В.Липинський пише для групи українських політичних емігрантів з Російської України на їх прохання неопублікований трактат “Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі”, в якому висуває концепцію самостійної української держави.

Комітет був заснований у Львові в березні 1911 року. Посилаючи цей документ до Андрія Жука, Липинський просив приховати своє авторство для всіх членів комітету, окрім Володимира Дорошенка і Володимира Степанківського, оскільки, за його словами, “в майбутній Австро-Російській війні Україна не повинна визначати свою орієнтації однозначно на боці Австрії, або Росії”⁹⁶. В меморіалі Липинський твердив, що “Україна в етнографічних границях стає незалежною державою (форма правління: конституційна монархія і евентуальна справа династії – австрійської, германської, чи може навіть російської – залежатиме від української констинуанти і становища Європи) і під протекторатом Австрії або Росії забов’язується заховати повний нейтралітет супроти цих двох держав”⁹⁷.

В 1912-1914 роках В.Липинський проживає перемінно в Кракові, на своєму хуторі на Уманщині і у Львові, продовжуючи своє кочове життя, яке веде попеременно по лінії: Київ – Краків – Женева – Львів з 1906-1907 років, і активно займається насамперед науковою роботою. Разом з тим вже перед війною Липинському стало ясно, що правобережна польська шляхта у своїй більшості для української гетьманської справи втрачена. Його найближчий товариш-співредактор і співзасновник “Przeglady” Леон Радзейовський – в 1911-1914 роках стає на позиції польської національно-демократичної орієнтації⁹⁸. Ця ж еволюція,

оскільки постала реальна можливість визволення Польщі, сталася з багатьма товаришами Липинського по Уманському гуртку, де він проводив “відчити”. При відсутності української шляхетської організації, яка б відповідала його думкам, Липинський пише наново українською мовою книгу “Шляхта на Україні”, що потім була видана у Відні в 1920 році під назвою “Україна на переломі” – свою останню велику історичну розвідку. Темою нової української версії монографії В.Липинського стало створення Богданом Хмельницьким провідної української верстви та будівництво за її допомогою української держави⁹⁹.

Лише події першої світової війни об’єднують В.Липинського як виразника домагань правобережної польської шляхти з представниками лівобережної козацької шляхти. Останні на той час вже були досить добре організовані (УДХП, союзи земельних власників), проте не мали в своєму середовищі професійного історика-теоретика, політолога і ідеолога, і водночас шляхтича, яким був В.Липинський, і який міг би теоретично обґрунтувати їх традиційні козацько-гетьманські і землевласницькі ідеали, дати їм науково обґрунтовану програму і історичний ґрунт для їхніх домагань і зв’язати цей міф з міжнародною політикою і цілями проукраїнськи налаштованих держав, здатних підтримати українську гетьманську справу¹⁰⁰. Окрім цього Липинський мав широкі міжнародні зв’язки не лише з митрополитом Шептицьким і польськими шляхетськими і науковими колами, але також і з швейцарськими (оскільки навчався в Женеві), німецькими і австрійськими науковими і аристократичними колами.

Консервативний рух галицької української шляхти

Монархічні аспірації української шляхти в австрійській Галичині почались лише напередодні і в ході першої світової війни. Галицька шляхта, яка переважним чином отримала свої титули від австрійської корони, до періоду першої світової війни навіть і не думала про можливість створення української монархічної держави. Це пояснювалось, на відміну від втрати наприкінці XVIII століття відповідно гетьманської держави для лівобережної, і польської держави – для правобережної шляхти, не лише більш менш стабільним існуванням самої австрійської держави, але й неоднорідною внутрішньою структурою самої галицької шляхти. Ця шляхта розподілялася на три загони. Більшість представників галицької шляхти в XIX столітті вже легітимізували себе як священичі роди, переходячи лише в XX столітті на світські професії. Ця шляхта, яка стала священиками, повністю “освященілась” і втратила шляхетські традиції. Інша частина повністю полонізувалась і до певною міри солідаризувалась з пропольськими монархічними ідеями, український контекст яких походив з

Правобережжя, як ми це бачили з попереднього розділу, де говорилося про Духінського. Третій загін – це австрійська шляхта українського етнічного походження. Цей загін, який практично і став основою галицького монархізму, по-перше, був лояльний саме існуючій австрійській монархії, а, по-друге, переважно не мав давніх столітніх власних аристократичних державницьких традицій. Хоча ця шляхта етнічно вирізняла себе і навіть билась з польською шляхтою на дуелях за свою етнічну гідність¹⁰¹, проте до часу першої світової війни її хвилювали більше проблеми, наприклад, Тюрінгії, аніж Києва, оскільки вони ототожнювали себе повністю з Австрійською монархією.

Сам вищенаведений в попередньому підрозділі факт згадування правобережною шляхтою можливості вибору на відновлений український гетьманський стіл австрійського принца в поєднанні з їхніми вищезгаданими тісними контактами з митрополитом Шептицьким до певної міри проливають світло на появу напередодні першої світової війни на українській політичній сцені такого цікавого феномена як полковник українських січових стрільців архикнязь Вігельм Габсбург-Вишиваний, який з одного боку був австрійським кронпринцем далекого ступеня престолонаслідування (тобто при будь-якому розкладі не міг би посісти габсбурзький престол), а з другого боку був романтиком, закоханим в Україну до такої міри, що навіть писав українською мовою вірші¹⁰².

Діяльність Липинського і його товаришів значною мірою збігалась і надзвичайно сприяла австрійському розв'язанню польського питання, підтриманому не лише офіційними політичними Габсбурзькими чинниками, але й митрополитом Шептицьким і очолюваною ним українською греко-католицькою церквою в Галичині. Це розв'язання, яке напередодні і в ході війни отримувало свою еволюцію, передбачало як один з варіантів створення під егідою Габсбурзького дому васальної польської держави з галицьких австрійських і правобережних українських земель історичної Польщі, в якій би з території Східної Галичини, Буковини, Поділля і Волині утворився б автономний коронний край – Україна. Австрійський посол в Константинополі отримав в листопаді 1914 року ноту для турецького уряду від австрійського міністра закордонних справ Бертольда, де заявлялося: “Нашою головною ціллю в цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі”¹⁰³. В 1915 році австрійський посол до Німеччини висуває проект створення коронного краю України (Kronenland Ukraine) зі Східної Галичини, Буковини і прикордонних земель Наддніпрянської України¹⁰⁴.

Підтримуючи австрійські політичні плани щодо утворення автономного коронного краю України і всіляко сприяючи досягненню цієї мети, Шептицький разом з тим не надавав переваги у підтримці жодній з українських політичних партій. Щодо своєї позиції він зазначав, що “...я не стою на позиції жодної групи з огляду простого факту морального нейтралітету. Роки роботи пішли в мене, поки моя нація

зрозуміла, що мотиваціями моїх дій є любов до всієї нації”¹⁰⁵. Ця позиція не лише не заважала, але і сприяла підтримці ним галицьких шляхетських монархічних кіл, які гуртувалися навколо особи Вільгельма Габсбурга-Вишиваного. Разом з тим митрополит мав виразну ворожу позицію як до російської політики, так і до російської церкви, вважаючи, що остання базувалась на владі держави, і стверджуючи, що на відміну від греко-католицизму, який був релігійним, російська православна церква в Росії завжди була інструментом держави¹⁰⁶. Шептицький мало не єдиний з греко-католицьких ієрархів з початком першої світової війни залишився в Галичині протистояти російському окупаційному режимові.

Не розуміючи політику і позицію митрополита Шептицького, лідери західноукраїнської націоналістичної інтелігенції, які були зокрема послами до австрійського парламенту і були тісно зв'язані з Т.Масариком і іншими лідерами чеського національного відродження, інтерпретували підтримку Андрієм Шептицьким українського руху в Галичині, як намір приховати свої справжні ідеали і цілі. В 1908 році Кирило Трильовський, радикальний український депутат до австрійського парламенту, назвав Шептицького чотири рази Валленродом¹⁰⁷. За знаменитою поемою Адама Міцкевича “Конрад Валленрод” її головний герой литовський лицар Валленрод вступає до тевтонського ордену з метою помститися за розорення своєї батьківщини і привести орден до поразки¹⁰⁸. В цьому ж 1908 році, вже в іншому аспекті, редакція Львівської газети “Діло” назвала Шептицького чужинцем, інспірованим традицією Валленрондизму¹⁰⁹. На відміну від української націонал-демократії, позиція галицької шляхти, яка з цією націонал-демократією частково співпрацювала, була не лише лояльною до Шептицького і Вишиваного, але саме в співпраці цих двох чинників вбачала майбутнє України в плані коронування на гетьмана України австрійського крон-принца.

Окрім відносин з Шептицьким, з яким Вишиваний зустрічався і листувався¹¹⁰, на еволюцію Вільгельма фон Габсбурга з австрійського в українського монархіста вплинули щонайменше три основні фактори: 1) спілкування з ранньої юності з українським народом і українськими солдатами, відділенням яких він командував під час першої світової війни; 2) контакти з представниками австрійської аристократичної опозиції; 3) Стосунки з українськими галицькими монархістами. Всі фактори потребують більш детального розгляду.

Вже в 1909 році чотирнадцятилітнім юнаком Вільгельм Габсбург, перебуваючи в родовому маєтку свого батька за назвою Живець в околицях Кракова, ознайомився з життям і побутом гуцулів, подорожуючи до Ворохти і назад. Природа Карпат і екзотика життя гірського народу настільки вплинули на молодого романтика, що він, як він сам повідомляє в своїй автобіографії, повернувся до Жванець палким українофілом і навіть розсварився з своїм шурином поляком князем Чарторийським, який виявляв типову польську реакцію на

українців як на щось нижче і провінційне¹¹¹. Після закінчення Військової Академії ім. Марії Терезії Вільгельм отримав в 1915 році призначення до 13-го уланського полку як лейтенант австро-угорської армії. Полк складався з солдатів українського походження, у спілкуванні з якими герцог вивчив українську мову. До своїх солдат архікнязь завжди ставився шанобливо, називаючи їх не інакше як “мої браві улани”, “мої хоробрі українці, з якими мені так добре” і т. і.¹¹² В своєму листі до галицького українського аристократа барона Василька ерцгерцог писав: “Ваша персона і мої браві та вірні улани символізують для мене весь так гаряче любий мною український народ”¹¹³. Тоді ж він, особливо підкреслюючи, що його уланський полк є чисто українським, звернувся до Василька про заснування інвалідного фонду для полку і просив останнього поопікуватись збором пожертв на лікування поранених уланів¹¹⁴. Один з уланів привіз герцогові в подарунок українську вишиту сорочку, від носіння якої Вільгельмом і пішло його українське прізвище “Вишиваний”. Свого командира, який залюбки ходив у цій вишитій сорочці, так назвали самі улани, пояснивши йому, що козаки завжди давали характерні прізвиська своїм новобранцям, яке закріплювалось за ними на все життя. За рік герцог вже читав українською мовою “Історію України-Русі” Грушевського, твори Франка, Шевченка, Липинського, стрілецьку літературу¹¹⁵.

Зрозуміло, що в наслідок своєї українофільської позиції Вільгельм опинився в габсбурзьких кругах, які були в опозиції імператорові і його “пропольському” оточенню. До таких, як відомо, належало коло осіб, яке гуртувалося навколо престолонаслідника Франца-Фердинанда. Вільгельм Вишиваний оцінює в своїй автобіографії особу Франца-Фердинанда як “розумного і енергійного діяча, прихильного до українців з намірами відбудови великої Української держави”¹¹⁶. Звичайно, ця оцінка щодо відбудови “великої України” є дещо ідеалізованою, але відомо, що на відміну від Франца-Йозефа, який сподівався здійснити мрію приєднати до імперії всю Польщу, без якихось поділів на польську і українську частини, плани Франца-Фердинанда були дещо іншими. Вони насамперед ґрунтувалися на програмі докорінної перебудови політичної структури австрійської монархії, де поруч з австрійським і угорським комплексами держави мусив бути легітимований і третій – хорватсько-південнослов'янський. Ця реформа була скерована на територіальне і політичне ослаблення Угорщини у складі імперії за рахунок висунення інших чинників, в тому числі і українського. Контакти Франца-Фердинанда з українськими політичними колами в Галичині викликали стурбованість і в Росії. В тексті донесення російської жандармерії йшлося про формальну угоду, укладену між ерцгерцогом Францем-Фердинандом і “російськими мазепинцями” щодо створення при сприятливих обставинах “Українського королівства” під скіпетром Габсбургів¹¹⁷.

В своїй концепції триалізму Франц-Фердинанд опирався на католицьку християнсько-соціальну партію. Зокрема, голова цієї партії,

найближчий однодумець і приятель Франца-Фердинанда князь Алоїзій Ліхтенштейн виявляв глибоке зацікавлення українськими справами як у широкому аспекті, так і вужче – галицькою проблемою, а також унією, як культурно-релігійним мостом до Сходу¹¹⁸. Він не лише допускав можливість створення української держави, але саме в факті цього створення вбачав ключ до розв'язання багатьох проблем східноєвропейської і навіть світової політики.

Серед українського галицького аристократичного оточення Вільгельма Габсбурга, яке чимало спричинювало до вироблення його консервативної позиції і її еволюції з австрійського до українського монархізму, слід виділити трьох осіб: барона Гужковського, шляхтича Олесницького і барона Василька. З Гужковським Вільгельм познайомився найраніше – вже в 1915 році. Тоді майор, а згодом підполковник уланів австрійської армії Гужковський був однополчанином молодого герцога і походив з українського шляхетського роду з Правобережної України, який у XVIII столітті перебрався до Галичини¹¹⁹. Саме Гужковський відіграв дуже важливу роль у справі організації і розбудови Українських Січових Стрільців (УСС), а згодом і Української Галицької Армії (УГА)¹²⁰. З початком першої світової війни Гужковський був комендантом Самбора і Перемишля, а також військовим старостою Сокаля і Дрогобича, і маючи широкі зв'язки в урядових сферах та при імператорському дворі, служив посередником між австрійськими та українськими монархічними українофільськими колами. Саме під впливом Гужковського Вільгельм Габсбург звертається до свого дядька командуючого австрійською армією ерцгерцога Фрідріха для з'ясування можливої майбутньої української перспективи в пропольських планах Франца-Йозефа¹²¹.

Інший австрійський барон українського походження – М.Василько, був депутатом австрійського парламенту від Буковини. Він був членом однієї з політичних груп серед українських депутатів в австрійському парламенті, куди входили окрім Василька також Ю.Романчук, К.Левицький, Є.Олесницький та інші. Хоча Василько і його однодумці вважали Галичину “П'ємонт” українського відродження, вони, як вірні піддані Габсбургів, насамперед домагалися двох цілей: 1. Звільнити Східну Галичину від польського домінування, об'єднавши її з Буковиною як майбутній український автономний коронний край в структурі Австро-Угорської монархії; 2. В Росії вони планували підбурити і всіляко сприяти своїм етнічним братам у реставрації козацької гетьманської держави колишніх часів¹²². Повідомляючи К.Гужковському про політичні плани Василька щодо Галичини, інший член парламенту Є.Олесницький пише, що “Василько зовсім не є противником сполучення Буковини з Галичиною Східною в одну провінцію, а противно є готовий сей план цілим серцем підтримати”¹²³. Свої династичні австрійські погляди Василько, як і його соратники, переносив і на український ґрунт. Більше того, в 1917 році він вже вважав, що лише у вирішенні

українського питання шляхом побудови української монархії в структурі Австро-Угорської, Австрія зможе врятуватися як велика держава.

В своєму листуванні з Вільгельмом Габсбургом барон Василько так формулював свою політичну позицію стосовно Австрії і України: “Якщо біля графа Черніна не скоро з’явиться міцна і надійна рука на чолі внутрішньої політики Австрії, тоді такій людині, як справжньому австрійському патріотові і особі з відвертими династичними поглядами, як, наприклад, мені, стає страшно за майбутнє. Щодо моєї думки, за яку Ви питаєте, то я не бачу іншої можливості, як встановити для Австрії і для моєї нації нового порядку у російській Україні у напрямку майбутнього впливу на неї. Сучасний уряд має мати в тому цілеусвідомлений план на перспективу. Мушу сказати відверто Вашій Високості: я бачу в цілому Австрію в майбутньому дуже і дуже слабкою і маленькою. При таких обставинах випадають з рук, звичайно, для мене і всі майбутні комбінації для австрійської України. Щодо моєї позиції, то я мушу потурбуватися з метою, щоб мій власний австрійський будинок не згорів, про будівництво великого монархічного українського будинку в Росії, в співробітництві і побудові якого має бути і моя частина. Ці мої довірочні слова призначені лише для Вас, оскільки, як Ви знаєте, я був і буду патріотом Австрії і України і прихильником династії Габсбургів, і сам ці можливості я буду використовувати”¹²⁴.

Василько вважав, що на Галичині потрібне правління лише представника династії Габсбургів, який би міг таким чи інакшим чином приєднати до свого скіпетра і інші, насамперед правобережні українські землі. Проте внаслідок трактування правлячими колами імперії українських проблем на маргінесі проблем польських і мад’ярських, Василько висловлює герцогові сумнів щодо взагалі можливого вирішення українського питання в контексті австрійського, водночас висловлюючи свою лояльність династії. В наступному листі до Вишиваного він пише: “Я є австрійський патріот і прихильник династичного способу правління, і є разом з тим патріотом України, і мене бере страх, коли його Величність не прислухається до порад таких, як я патріотів, які сумлінно і всеціло бажають кращого династії і Австрії. Тісса з його мад’ярським горизонтом, і Бобжинський з горизонтом польським заслонили Гогенлоє бачення українців взагалі, і приберегли всі козири лише для себе. Як могу я після цього всього ще надіятися, що майбутня Україна з “австрофільською орієнтацією” зможе існувати”¹²⁵? Василько вважав, що лише тоді, коли український напрямок в австрійській політиці дорівнюється, або й перевищить інші, можна говорити про успіх як українського, так і австрійського консерватизму.

Перша зустріч Вільгельма Габсбурга з ще одним представником галицького українського монархізму Євгеном Олесницьким відбулася 23 січня 1917 року¹²⁶. Тоді ж Олесницький передав ерцгерцогові для вручення новому австрійському імператорові Карлу ряд меморіалів щодо української проблеми в Австро-Угорщині, де окрім справи поділу

Галичини на польську і українську частини і долю митрополита Шептицького, йшлося про призначення нового намісника Галичини з числа австрійських військових. На думку Олесницького, який ще в 1913 році був прийнятий престолонаслідником Францем-Фердинандом і обговорював з останнім перспективи українського руху в Росії, найкращою кандидатурою на нового намісника був колишній шеф канцелярії застріленого в Сараєво ерцгерцога генерал Бардоуер¹²⁷.

Сам Олесницький походив з родини греко-католицьких священників, в якій жила традиція приналежності до руського шляхетського роду Олесницьких. Найбільш визначним представником роду був відомий в Польщі католицький ієрарх, краківський єпископ Збігнев Олесницький¹²⁸. Олесницький від самого початку знайомства з ерцгерцогом Вільгельмом намагався прилучити його саме до кола сповідників українського консерватизму і запобігти його “розтіканню” серед інших українських політичних ідеологій. В листі до Гужковського щодо контактів з Вишиваним Олесницький пише: “Наші зв’язки з архикнязем повинні бути дуже дискретними, інакше ціль і вартість їх готові бути ударемнені. Тимчасом вже тепер знають про них люди може зашироко. Говорять про них у Відні. Архикнязь був також в Союзі Визволення України, куди заходять різні люди. Це можете мати на увазі та добре було би дуже делікатно і осторожно остерегти князя”¹²⁹.

Саме Олесницький радить Гужковському як товаришу по службі ерцгерцога, ознайомити останнього з працями Вячеслава Липинського, які б мали не лише поглибити його знання про українців, але й показати, що український консервативний гетьманський рух був рухом аристократичним, шляхетським, представники якого сповідували певну українську політичну ідеологію. “Також дуже варто, пише Олесницький до Гужковського, – коли б архикнязь прочитав Липинського “Z dziejow Ukrainy”, звідки переконався би, що наша вікова боротьба з Польщею не була ніяким гайдамацтвом, а чисто політичною боротьбою, в якій з нашої сторони брали участь безчисленні наші шляхетські роди”¹³⁰.

Під впливом цих нечисленних представників галицької української аристократії пройшов певну еволюцію від австрійського до українського консерватизму і сам Вільгельм Габсбург. Саме у шляхті Вільгельм вбачав той стан, який зможе сприяти династичним планам його самого і його середовища. 6 квітня 1917 року герцог пише до Василька: “Ви зараз знаходитесь у Відні і можете найкраще допомогти нашим цілям зробити з Австрії Великоавстрію. Ця спільна мета єднає нас всіх, за цей ідеал ми воюємо. Чи не було можливим, щоб Україна, якщо вона отримає автономію, вступила в союз з Австрією, як прикордонний захист і стіна проти всіх великоросійських домагань? ...Я знаю, що саме такі як Ви є єдиною силою, яка в змозі щось зробити для українського народу. Робити це слід саме нам з Вами, оскільки ми зробимо це впевненіше, краще і безпечніше, ніж як би ми поклалися на якусь національну українську силу”¹³¹. Вже буквально через місяць герцог напряду виступає

з позицій українського консерватизму. “Я вважаю, – пише він до Василька, – що нам треба підтримувати далі австрофільські настрої серед українців. Ми маємо йти далі, і готуватися до союзу різних відокремлених українських територій. Австрія як і Україна, ще вступить у новий славний час. Моя ціль відома. Я турбуюся за українське майбутнє, як за свою власну Батьківщину. Я вважаю і вірю, що це і є мій обв’язок”¹³².

Рівно ж через рік – в травні 1918 року, коли Вільгельм Габсбург був командиром легіону Українських Січових Стрільців, і коли тоді ж серед українських соціалістів Одеси виник задум підняти повстання проти гетьмана Павла Скоропадського і передати владу в Україні Вільгельму як новому гетьманові, останній вже напряду говорить про можливість встановлення очолюваного саме ним українського Гетьманату. Одеські соціалісти провели нараду з галицьким політиком О. Назаруком і командиром коша УСС Н. Гірняком, в результаті якої було вирішено поставити запит перед герцогом щодо можливості його гетьманства. Вільгельм Вишиваний відповів так: “Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам почуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар’єру в Україні. Одначе, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від того”¹³³. Таким чином Вільгельм Габсбург став не лише “австрійським контркандидатом на гетьмана України”, але бажаним для українських галицьких військових і шляхетських та австрійських кіл “кандидатом на український королівський престол”¹³⁴.

Висновки

Після приєднання в 1794 році до Російської імперії Правобережної України – Київщини, Волині і Поділля, українська шляхта остаточно розподіляється на два основних зағони. Перший зағин – це шляхетство колишнього Гетьманату Лівобережної України, його козацько-старшинська еліта та їх нащадки, які організовували консервативний рух за відродження Гетьманської держави, який виявлявся в місії Капніста, козацьких проектах Миклашевського 1812 року, Репніна-Волконського 1831 року, Георгія Андрузького 1848 року, Тарновського і Галагана в 1860-1870-х роках, братів Шеметів в 1904-1905 роках. Другий зағин – це руська (українська) шляхта Правобережної України, яка включилась в загально польський консервативний реставраційний рух, але продовжуючи ідеї Великого князівства Руського і Гетьманату козацького, надавала цьому рухові і українського характеру. Реставраційну політичну діяльність правобережної української шляхти організовували М. Чайковський, Ф. Духінський, В. Липинський, Б. Ярошевський, Т. Михальський, Л. Радзейовський та інші.

Перед першою світовою війною вирізняється і третій напрямок українського консерватизму – галицький. Його певна “запізненість”,

порівняно з двома першими пояснювалась тим фактом, що українська шляхта в Галичині була не лише менш численною, але при стабільному існуванні австрійської монархії не відділяла себе від австрійської держави. Можливість відновлення галицького консерватизму була спричинена перенесенням туди вже сформованої на Правобережній Україні гетьманської ідеології В.Липинським, а також певною еволюцією самих австрійських монархічних кіл на чолі з Францом-Фердинандом і Вільгельмом Вишиваним-Габсбургом, які прагнули запобігти кризі австрійської монархії. До цих кіл входила і українська галицька шляхта – А. Шептицький, С. Гужковський, М. Василько, Л. Цегельський, Є. Олесницький та інші.

Всі три територіальні відлами української шляхти мали подібну ідеологічну платформу і політичну програму, яка характеризує домагання будь – якого історичного консерватизму. Всі вони намагалися знайти у реставрації українського монархізму чи гетьманату ключ до українського майбутнього відповідно в російських, польських чи австрійських рамках. Друга характерна спільна для всіх трьох відламів українського консерватизму риса також була притаманна будь-якій консервативній дворянській опозиції. Це намагання трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки для революції. Всі три українських консерватизми, маючи спільного ворога в дегенерованій (російській, польській, австрійській) автократії, намагалися трансформувати власну державу і домогтися відповідно монархічно-гетьманської української автономії в межах Російської імперії (Лівобережна шляхта), монархічно-гетьманської української автономії в межах відновленої польської держави (Правобережна шляхта), і монархічної української автономії з австрійським принцем на чолі (з 1918 року також номінованого як гетьмана) в межах австрійської Галичини (шляхта Галицька).

Характерним є той факт, що якщо до першої світової війни збігалися (на польському ґрунті) інтереси правобережної і галицької шляхти, які протипоставлялись лівобережній, то після першої світової війни вже збігалися інтереси лівобережної і правобережної шляхти (на гетьманському ґрунті), які мали в опозиції галицьку (що мала свого контркандидата на гетьманський престол). Практично після Наполеонівських війн в колах лівобережної шляхти зникає ідея об'єднаного Гетьманату з лівобережних і правобережних земель на користь відновлення автономного Гетьманату в структурі російської імперії, який би повністю складався з земель лише лівобережних. В їх середовищі Правобережна Україна трактується як “край польський”. Натомість шляхта Правобережної України була найбільш центральним, об'єднуючим елементом в усій триєдиній структурі українського консерватизму. Саме вона робила спроби об'єднання як з лівобережною шляхтою, так і напередодні першої світової війни, з галицькою. Якщо лівобережна шляхта сторонилася цього союзу і включно до першої

світової війни, коли Липинський витворив спільну для всіх відламів ідеологію, не бажала об'єднання, шляхта галицька з часів напередодні першої світової війни – часу оформлення своєї консервативної ідеології – перебувала в союзі з шляхтою правобережною. Цих два останніх зағони об'єднувала спільна необхідність вирішувати принагідно і польське питання.

В результаті встановлення Гетьманату Скоропадського ролі помінялися. Коли назріли, з одного боку, загибель австрійської і російської імперій, а з другого – утворення польської держави, ряд представників правобережної шляхти перейшли в польський табір, а ряд виявили свою лояльність гетьману Скоропадському, що і поєднало Липинського і його однодумців з лівобережною шляхтою. Натомість прихильники Вільгельма Вишиваного солідаризувалися з Українськими Січовими Стрільцями, які і були основними противниками Гетьманату Скоропадського. Хоча після факту повалення Гетьманату лідери Українських Січових Стрільців (наприклад, Назарук, Кучабський і т. і.) стали прихильниками Скоропадського і Липинського, проте питання відновлення проавстрійського українського консерватизму вже не піднімалося.

Разом з тим український консервативний рух у досліджуваній період не вівся лише виключно під лозунгами і ідеями реставрації старих порядків, повернення і відновлення Гетьманату. Він приймав і інші форми, і, хоча і ставив за основу знов ту ж саму реставрацію Гетьманату, трактував її вже як шлях і ключ до майбутнього – “демократії”, “федерації”, “слов'янського братства” і т.д. В останньому аспекті слід зазначити, що практично всі революційні події, які проходили на території України в 19-му - на початку 20-го століття, і були віхами формування “національної свідомості”, велися в ім'я і під лозунгами “народу”, “нації” і тощо були головним чином інспіровані ідеями і діяльністю української традиційної еліти – шляхти. Це стосувалося участі української шляхти в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, так званих “Громад”, в земській роботі, рухах польської демократії і української націонал-демократії в Галичині і т. п.

¹ See.: *Karl Mannheim. Essays on the Sociology of Knowledge.* Oxford. – New York. – 1952. – P.38.

² *Andrzej Walicki. The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth – Century Russian Thought.* – Oxford, 1975. – P.8

³ Див. про етапи самоідентифікаційних пошуків української традиційної еліти.: *Volodymyr Potul'nyč'kyj. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung,* in.: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 45 (1997). – H.1. – S.2-30; *Idem.: The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860 - 1945),* in.: *Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* (Ed. By K.Inoue and T.Uyama). – Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo. – 1998. – P.172-180.

⁴ *Volodymyr Potul'nyč'kyj. Das ukrainische historische Denken.* – S.2-9.

⁵ *Griewank K.* The Emergence of the Concept of Revolution, in.: Revolution: A Reader (Ed. V.Mazlish, A.Kaledin and D.Ralston). – New York, 1971. – P. 14; Arendt H. On Revolution. – New York, 1963. – P.34 - 40.

⁶ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ - Філадельфія 1995; Про діяльність шляхти в цьому напрямі див.: *Попульницький В.А.* Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19-20 - му столітті: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. – К., 1998. – С.66-71.

⁷ *Topolski Jersy.* Revolutionary Consciousness in America and Europe from the Mid-Eighteenth to the Early Nineteenth Century as a Methodological and Historical Problem, in.: The American and European Revolutions, 1776 - 1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). – Jowa, 1980. – P.83.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Gruder V.R.* The Royal Provincial Intendants: A Governing Elite in Eighteenth - Century France. Ithaca, N.Y., 1968; *Egret J.* La Pre - Revolution francaise 1787-1788. – Paris, 1962.

¹⁰ Про місію Капніста див.: *Грушевський М.* История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. – Т.16. – С.318; *Оглоблин О.* До питання про місію Капніста 1791 року (З історії українсько-німецьких взаємин) // *Краківські вісті.* – Краків 1943. – Ч.129 (867); Його ж.: Василь Капніст (1756 - 1823) // Збірник Української Літературної газети 1956 року. – Мюнхен, 1957. – С.167 - 196; *Dembinski B.* Tajna Misja Ukrainca w Berlinie w r.1791 // *Przegląd Polski.* – Krakow, 1896. – Т.118. – S. 511 - 523; *Idem.:* Z dziejow i zycia narodu. – Lwow, 1913. – S. 155 -169; *Sacke Georg.* V.Kapnist und seine Ode “ Na rabstwo”, // *Zeitschrift für Slavische Philologie.* – Leipzig 1941. – В. 17. – S.291-301.

¹¹ Див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. Мюнхен 1957. С.94 - 95; Про особу та рід Капніста див.: *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник. Киев 1910. Т.2. – С.284-285; *Сочинения графа П.И.Капниста.* – Москва, 1901. – Т.1. – С.XVII-XVIII.

¹² Сам проект не зберігся, проте залишилось “Мнение графа А.А.Безбородко на проект Капниста “Положение на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков в начале 1788 года”. Див.: *Григорович Н.* Князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени // Сборник Императорского Русского Исторического Общества (СИРИО). Т. 1-148. – Санкт-Петербург, 1867-1916. – Т.29. – С.516-517.

¹³ Там же. – С. 6, 516-517.

¹⁴ *Hans Schumann.* Der Hetmanstaat (1654-1764), // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1936. – Н.1. – S.525; *Ханенко А.* Рассказы о старине // *Русский Архив* 1868. – С.1069-1080; СИРИО. – Т.29. – С.339.

¹⁵ *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.155; Саме автономістськими планами Безбородька О.Оглоблин пояснює його активність у проведенні польської політики, наслідком яких Правобережна і Лівобережна Україна були об'єднані у складі Російської імперії. (Там же. – С.154).

¹⁶ СИРИО. – Т. 16. – С.60.

¹⁷ *Саблуков Н. А.* Воспоминания. – РА, 1869. – С.1888.

¹⁸ По поводу столетия со смерти князя А.А.Безбородка // *Киевская старина.* – 1899. – Т.65. – С.77-78.

¹⁹ Ця правова система була скасована Катериною II в 1783 році і замінене було запроваджене “Уложение о губерниях”. Див.: *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України 19-го століття. – Одеса, 1925. – Т.1. – С.6.

²⁰ Яковлів А. Українсько - московські договори в 17-18 віках. – Варшава, 1934. – С.170.

²¹ Слабченко М. Назв. праця. – Т.1. – С.5; Михайло Гніп. Громадський рух на Україні в 1860 році. – Харків, 1930. – Т.1. – С.45.

²² За це повідомляє Слабченко. Див.: Слабченко М. Назв.праця. – Т.1. – С.5.

²³ А.Л.(Лазаревський). Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии козацких полков // КС. – 1890, №.28. – С.119-120.

²⁴ Ханенко А. Назв. праця. – С.176.

²⁵ Клепацький П. Дворянське земське ополчення. – С.7-12.

²⁶ Оглоблин О. Вступна стаття // Історія Русів. Нью-Йорк, 1956. – С.V-XXIX.

²⁷ Pelech Orest. Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologues in the Russian Empire of the 1830s and 1840s. – Ph.D. Princeton University, 1976. – P.26.

²⁸ Безпосереднім автором, на нашу думку, був Іван Гудович. На користь цього нашого твердження свідчить: 1. Вищенаведений факт планів щодо особи Гудовича на регента при Гетьманові України; 2. Твердження Ю.Шевельова, що автором “Історії Русів” була людина “чия мова формувалася в Полтавщині - Київщині, не без дещо західніших впливів, яка знала, крім української і російської, також польську, і можна думати, французьку мову, людина, що була надзвичайно добре обізнана на термінології і фразеології російського війська 18-го століття (Див.:Ю.Шевельов. “Історія Русов” очима мовознавця // Збірник на пошану О.Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С.481). Цими якостями не володів ані Безбородько, ані Репнін - Волконський, вже не кажучи про відкинуті історіографією кандидатури на авторство Полетик, Лобисевича чи Кониського. Володів ними лише Гудович (Див.: Бантьш - Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. – СПб, 1840. – Т.3); 3. Саме в уста батька Івана Гудовича – Василя Андрійовича Гудовича – генерального підскарбія і таємного радника, автор “Історії Русів” вкладає найголовніше: легітимність автономістської програми – лояльність вільного народу малоросійського царській владі, справедливість і необхідність для України саме гетьманського правління. Внаслідок цієї промови Гудовича депутати були відпущені в Малоросію з грамотою цариці, що дозволяла вибір Гетьмана. (Див.Історія Русов. – Москва, 1846. – С.245).

²⁹ Полонська-Василенко Н. До історії Гетьманської України XVII-XX вв. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961). Ред. О.Кульчицький. Мюнхен 1974. С.136.

³⁰ “Из воспоминаний, изданных не для публики” // КС, 1895, №.49. – С.214-238.

³¹ Слабченко М. Назв.пр. – Т.1. – С.67.

³² Там же. – С.143.

³³ Там же. – С.147-153.

³⁴ Слабченко М. Назв.пр. – Т.1. – С.67.

³⁵ “Предание указывает в лице иноземца Канкрина, сына крещеного еврея, другого (крім Кочубея. – В.П.) главного коновода “тогдашних царедворцев і клеветов их” – как выражается князь (Репнін – В.П.) в своем письме” – пише дослідник Листовський. Див.: Листовский Н. Князь Н.Г.Репнин // Киевская старина. – 1889, №.1. – С.217.

³⁶ Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских. Москва, 1864. – Кн. 2. – С.131-142. Цей документ полеміки між автором записки і відповідачем – двома російськими аристократами єврейського і українського походження ілюструє, як і полеміка з Кочубеєм, стан розвитку тогочасної суспільної думки Росії щодо українського питання взагалі, і можливої справи відновлення малоросійського монархічного гетьманату зокрема.

³⁷ Ця політика створення змішаної еліти дала можливість німецькому досліднику Андреасу Каппелеру відмовитись від трактування Російської імперії як “тюрми

народів”, а прийти до висновку, що Російська імперія могла розширюватися, інкорпоруючи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою системою, ніж “пригноблення нещасних інородців” і мультимірною. В структурі моделі мультимірності існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів, які лише в комплексі визначали місце кожної етнічної групи в цій ієрархії. Див.: *Андреас Кappelер*. Мазепинці, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // *Россия - Украина – история взаимоотношений* (Ред. Миллер, Репринцев, Флоря). – Москва, 1997. – С.125-144.

³⁸ Див.: *Сергієнко Г.Я.* Суспільно – політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ, 1971. – С.184 - 188.

³⁹ *Слюсаренко А.Г. Томенко М.Г.* Історія української конституції (Ред.Омелян Прицак). – Київ, 1993. – С.39 - 40.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. С.268.

⁴² До речі, сам Куліш теж походив з роду української козацької старшини. Його предком був Михайло Куліш – військовий товариш за часів Мазепи. Сини Михайла – Іван і Дем’ян були курінними отаманами Чернігівської губернії. Син Івана Андрій був підпоручиком російської армії. Див.: *George Luckyj. Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times.* – New York, 1983. – Р. 97-98.

⁴³ *Дзира І.* Пантелеймон Куліш і козацьке літописання // *Неопалима купина.* – 1995, №.3-4. – С.121-123.

⁴⁴ *Куліш П.* Історія Воссоєдинення Русі. – Киев, 1874. – Т.2. – С.24-26.

⁴⁵ Про “Громади” див.: *Архів Михайла Драгоманова.* – Варшава, 1938. – Т.1; *М.Антонович.* Коли постали Громади? // *Збірник на пошану Професора Олександра Оглоблина.* – Нью - Йорк, 1977. – С.127-137.6.

⁴⁶ *Оглоблин Д.* Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889), редактор-видавець “Киевской Старини” // *Український історик.* – Нью-Йорк, 1974, №.4. – С.54-55.

⁴⁷ *Стовба Ол.* Українська Студентська Громада в Москві 1860-х років // *Збірник на пошану Олександра Оглоблина.* – Нью-Йорк 1977. – С.411-454.

⁴⁸ Там же. – С.424-435.

⁴⁹ *Драгоманов М.* Чудацькі думки. – С.100.

⁵⁰ Там же. – С.100-101.

⁵¹ *Полонська-Василенко Н.* До історії Гетьманської України 17-20 вв. // *Збірник на пошану Івана Мірчука.* Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1974. – Т.8. – С.137.

⁵² Див.: *Сарбей В.Г.* Назв. праця. – С.120-121.

⁵³ Див.: *Т.Г.Шевченко* в епістолярії відділу рукописів. Центральна Наукова Бібліотека АН УРСР. – Київ, 1966. – С.73-74.

⁵⁴ *Моргун О.* Українські діячі в земствах // *Український історик.* – 1969, №.1-3. – С.58-61.

⁵⁵ Полтавщина 1905, 27 ноября.

⁵⁶ Див.: *Ф.Турченко, Н.Заїська.* Вячеслав Липинський - ідеолог української демократичної хліборобської партії // *Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна* (Ред.Ярослав Пеленський). – Київ - Філадельфія, 1994. – С.171-180.

⁵⁷ Там же. – С.172-173.

⁵⁸ *Kappeler A.* The Ukrainians in the Russian Empire 1860-1914, in.: *A.Kappeler (Hg.): The Formation of National Elites, Aldershot.* – New York, 1992. – Р. 105-132, esp. pp. 114-115, 117-119 = *Comparative Studies on Governments and Non – dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, vol. 6; Idem.: Die Nationalitäten des Russischen*

Reiches in der Volkszählung von 1897. Hrsg. von H.Bauer, A.Kappeler und B.Roth, Bd. A - B. - Stuttgart, 1991, here Bd. B. - S. 198

⁵⁹Смолій В.А. Повстання 1794 року під проводом Т.Костюшка і Правобережна Україна // Український історичний журнал. - 1974. - №.2. - С.99.

⁶⁰Костомаров Н.И. Сочинения. - Спб., 1886. - Т.18. - С.538-539.

⁶¹Киевская старина 1885. - №.11. - С.387-388.

⁶²Див.: Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись. - Львів, 1890. - Ч.1. - С.238, 373; ЩуратВ. Українські традиції про походження Костюшка // Записки НТШ. - Львів, 1921. - Т.131. - С.232-243, 245, 246.

⁶³Topolski Jersy. Op.cit, p.92; W.Heltman and J.N.Janowski. Demokracja polska na emigracji (Ed. H.Rzadkowska). - Warszawa, 1965. - P. 212-229.

⁶⁴Palmer R.R. The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800. - Princeton, 1959. - Vol.1. - P.429-435.

⁶⁵Walicki A. The Problem of Revolution in Polish Thought, in.: The American and European Revolutions, 1776-1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). - Iowa, 1980. - P. 294.

⁶⁶Про особу Чайковського існує численна література. Див.: Рудницький Євген. До історії польського козакофільства // За сто літ. - Київ, 1927. - Вип.1. - С.62-66; Шамрай Сергій. Київська козаччина 1855 року // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Київ, 1928. - Т.20. - С.199-323; Rawita - Gawronski Fr. Michal Czajkowski (Sadyk Pasza). - St.Petersburg, 1901; Piotrowiczowa Jadwiga z Wakulskich. Michal Czajkowski jako powiesciopisarz. - Wilno, 1932; Chudzikowska Jadwiga. Dziwne zycie Sadyka Paszy. - Warszawa, 1971; Grabowicz George. The History and Myth of Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. Ph.D.Thesis. - Harvard University, 1975; ХКО (Czajkowski Michal). Kozacyzna w Turcyj. - Paryz, 1857; Idem.: Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. - Warszawa, 1962.

⁶⁷Текст Гадяцького трактату поданий в: Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ, 1937. - Т.Х. - Ч.1. - С.354-364.

⁶⁸Водночас, дослідники відзначають що Чайковський підкреслював одну сторону свого походження і приховував іншу, згідно з якою один з його дідів був вихрещеним євреєм. Див.: Chudzikowska. Dziwne. - P.11-21.

⁶⁹Див.:І.Лусяк - Рудницький. Історичні есе. - Київ, 1994. - Т.1. - С.255-256.

⁷⁰Szweykowski Z. Wstep. // Czajkowski Michal. Owruczanin. Biblioteka Osslineum. - Lviv. - S.III-XXIV. - No.67.

⁷¹Pawlicjwa Maria. O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej // Kwartalnik historyczny. - 1936. - No.50. - S.3-50,622-654.

⁷²Лусяк - Рудницький І. Історичні есе. - Т.1. - С.258.

⁷³Pawlicowa M.Op.cit. - S.20, 45.

⁷⁴Лусяк - Рудницький І. Історичні есе. - Т.1. - С.259.

⁷⁵Біографія Духінського подана в статті М.Возняка.Францішек Духінський // Діло. - Львів, 1935. - №.101.

⁷⁶Pisma Fr.Duchinskiego. Rapperswyl. - 1901. - Т.1. - S.XXI-XXII.

⁷⁷Найважливішою книгою Духінського стала: Duchinski F. Peuples aryas et tourans, agriculteurs et nomades. Nicessite des reformes dans l'exposition de l'histoire des peuples aryas - europeans et tourans. - Paris, 1864.

⁷⁸Духінський сам признався у виданій ним в 1892 році брошурі "Stosunki z księciem wojewoda Czartoryskim i jego rodzina". - Paris, 1892, про авторство статей в "Основі".

⁷⁹Основа. - 1871. - №.2. - С.52-69.

⁸⁰Основа. - 1872. - №.18-20. М.Возняк вважає, що Духінський був автором і третьої статті в формі кореспонденції "Лист русинів з Цюриха з приводу Шевченківського вечора, даного Просвітою за підписом "Русини з Цюриха" (Див.:

Діло. – Львів, 1935. – №.100). Нарешті Возняк з впевненістю стверджує, що саме Духінський подав до “Основи” 1870 року (№. 4-8, 10-11, 21-22, 25-26) “Гадки і замітки о російській історії К.Кавеліна, з редакційною приміткою, що друкує думки талановитого російського вченого, щоб читачі переконались, наскільки є правдою твердження, ніби українці і росіяни складають один народ, а також як антипод до тверджень москвофільського Львівського “Слова”, яке, за словами автора, від 1866 року працює над затемненням понять про справжні відносини між українським і російським народами.(Там же).

⁸¹ Іван Франко. Нарис історії української літератури. Львів, 1910. – С.222-223.

⁸² Henri Martin. La Russie et L'Europe. – Paris, 1866. – P.336,345. Ця книга професора Мартена була написана у співзвучності з теорією Духінського. Див.: *Andrzej Feliks Grabski*. Historiografia i polityka. – Warszawa, 1979. – S.35.

⁸³ Костомаров М. Науково-публіцистичні статті. – Київ, 1928. – С.79; Vaudouin de Courtenay. Zrowodu jubileuszu prof. Duchinskiego. – Krakow, 1886; Отечественные записки. – Спб., 1864. – Т.CXL. – С.426 - 448.

⁸⁴ Див.про польських консерваторів.: *Потульницький В.А.* Теорія української політології: курс лекцій. Київ, 1993. – С.44-50.

⁸⁵ Див.: *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819-1991). – Київ, 1994. – С.58-65; 150-226; 300-316.

⁸⁶ ЦДІА України в Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.604. – Арк.4, 7-10.

⁸⁷ *Próspect tygodnika politycznego, społeczno - ekonomicznego i literackiego*, in.: *Przegląd Krajowy*. – Kijow, 1909, kwiecień.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ *Lipinski W.* Dwa wyjaśnienia, in.: *Przegląd Krajowy* 1909, No.7, S.1.

⁹⁰ Ibid, S.2.

⁹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.14.

⁹² Там же. – Арк.21.

⁹³ ЦНБ АН України в Києві. – Ф.3317. – №.579.

⁹⁴ *Pobog - Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski. 1864-1945. – Paryz, 1953. – Т.1. – S.72.

⁹⁵ Ці, а також нижченаведені міркування зайвий раз свідчать, що світогляд Липинського (всупереч твердженням Ярослава Пеленського, Див.: *Пеленський Я.* Передмова до В.Липинський. Листи до братів - хліборобів. – Київ - Філадельфія, 1995. – С.12.) ніколи не характеризувався дисконтуїтетом монархічних традицій і не мав жодних “демократичних” періодів. (Про нашу дискусію з цього приводу див.: *Потульницький В.А.* Історія української політології. – Київ, 1992. – С.111-115). Друга справа, що монархізм Липинського до часів першої світової війни був типовим відламом пропольського, правобережного українського монархізму, або польського монархізму українофільського типу (на зразок Чайковського, Духінського та інших).

⁹⁶ *Lew B.Bilas.* The Intellectual Development of V.Lypynskij: His World View and Political Activity before World War I, in.: *Harvard Ukrainian Studies*, 1985. – Vol.IX. – No.3/4. – P.280-281.

⁹⁷ *Я.Пеленський.* Спадщина В.Липинського і сучасна Україна // В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Студії. Київ - Філадельфія, 1994. – Т.1. – С.17.

⁹⁸ *Zieba A.* Radziejowski Leon, in.: *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław, 1987. – Т.30. – S.64-66.

⁹⁹ Див.: *Потульницький В.А.* Нариси з української політології. – С.157-161.

¹⁰⁰ Саме в цей період Липинський остаточно переходить з позицій польського монархізму українофільського типу на позиції українського консервативно-

монархічного (гетьманського) світогляду. Взагалі, вищенаведена трьохступенева класифікація Я.Пеленським світогляду Липинського як: 1. Ранній – демократичний (1908-1919); 2. Середній - консервативно-монархічний (гетьманський) (1919-1929); 3. Пізній – незалежний, консервативний (1929-1931), на нашу думку, відповідає дійсності лише щодо другого періоду. (Див.: *Пеленський Я.* Передмова до В.Липинський. Листи до братів-хліборобів. Київ - Філадельфія. 1995. – С.12). Пропонована нами класифікація наступна: 1. Ранній - польський правобережний монархізм українофільського типу (1908-1918); 2. Середній - український гетьманський монархізм, орієнтований на Павла Скоропадського (1918-1929); 3. Пізній - незалежний гетьманський український монархізм (1929-1931). На користь останнього твердження служать слова самого Липинського, писані ним в листі до Теофіля Горникевича з Бадегу 2.11.1931 року. Липинський пише наступне: “В ідеї я не змінив ні слова... Виступати проти негідного кандидата на монарха - це не тільки право, але і обов'язок монархіста, розуміється в західному, класократичному, а не в азійському, охлократичному значенню цього слова... Для мене, як і для всіх гетьманців мого типу, особа гетьмана варта стільки, скільки вона варта для України...” (Див. ЦДІА України у Львові. – Ф.360. – Оп.1. – Спр.525. – Арк.2-3).

¹⁰¹ Див.: *Чорновол І.* Дуелі у Львові (Теофіл Окуневський contra Томислав Розвадовський) // Львів: місто - суспільство - культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Т.3. – С.348-351.

¹⁰² Див. про Вишиваного.: *Нукифор Гірняк.* Полковник Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С.10, 19-20; *Терещенко Ю.Осташко Т.* Вільгельм Габсбург - Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. – Київ, 1998. – С.49-54.

¹⁰³ *Fritz Fischer.* Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland. 1914 / 1918. – Düsseldorf, 1961. – S.151.

¹⁰⁴ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. PA. Karton rot 842. Krieg 4. Allgemeines. 1914-1915. Hohenlohe an Burian. 9.8.1915.

¹⁰⁵ *Cyrille Korolevskyj.* Metropolit Andre Szeptyckyj. 1865 - 1944. Opera Theologicae Societatis Scientificaе Ukrainorum. – Rome, 1964. – Vol. XVI - XVII. – P.69-70.

¹⁰⁶ Царський в'язень. 1914-1917. – Львів, 1918. – С.8.

¹⁰⁷ *Трильовський К.* Потоцький, Січинський, Шептицький: промова посла доктора Трильовського, виголошена в Раді державній 22 мая 1908 року. – Коломия, 1908. – С.56-59.

¹⁰⁸ *Адам Мицкевич.* Конрад Валленрод. В.: Адам Мицкевич. Избранные произведения. (пер.с польского). – Москва, 1955. – Т.1. – С.319-406.

¹⁰⁹ Див.: *Ad majorem Poloniae gloriam,* Діло. – Львів, 1908, XXIX, 182. – С.2.

¹¹⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк 5-9.

¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.35. – Арк 61 зв.

¹¹² ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк. 17.

¹¹³ Лист від 8 червня 1917 року. Там же. – Арк.14-15.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.35. – Арк 63 зв.

¹¹⁶ Там же. – Арк. 64.

¹¹⁷ Текст цього донесення повністю подається в щоденнику українського монархіста Євгена Чикаленка. Див.: *Чикаленко Є.* Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931. – С. 473.

¹¹⁸ *Терещенко Ю.І, Осташко Т.С.* Український патріот з династії Габсбургів. – Київ, 1999. – С.7.

¹¹⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк. 11, 16. Ю.Терещенко і Т.Осташко повідомляють, що Гужковський, як виходець з Правобережної України був під глибоким впливом теорії В.Липинського, і навіть був близько знайомим з останнім ще з 1908 року, зустрічаючись тоді з В.Липинським у Закопаному, де український шляхетський ідеолог тоді відпочивав. Гужковський навіть розповсюджував *Przegląd Krajowy* серед полонізованих українських шляхтичів Галичини. Див.: *Терещенко Ю.І., Осташко Т.С.* Назв.праця. – С.10-11.

¹²⁰ Хліборобська Україна 1920-1921. – Ч.2-4. – С.255-256.

¹²¹ *Расевич В.* Політик, що розминувся зі своїм часом // *Європейський час.* Львів, 1997. – №.1. – С.33.

¹²² *Auswärtiges Amt (Bonn) Politisches Archiv. Weltkrieg (WK). 11 A, Vol.1. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde – in der Ukraine. Bericht von Heinze, Aug 6, 1914.*

¹²³ ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.124 зв.

¹²⁴ Лист від 24 квітня 1917 року. Див.: ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.12-13.

¹²⁵ Лист від 6 травня 1917 року. Там же. – Арк.15.

¹²⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр. 567. – Арк.118 зв.

¹²⁷ *Кость Левицький.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. – Львів, 1929. – Ч.2. – С.422-444; *Расевич В.* Названа праця. – С.33-36.

¹²⁸ *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя. – Львів, 1935. – Ч.1. – С.4-8.

¹²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.122 зв.-123.

¹³⁰ Там же. – Арк.123-123 зв.

¹³¹ ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.1-2.

¹³² Там же. – Арк.7-10.

¹³³ *Гірняк Н.* Полковник Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С.22.

¹³⁴ *Пеленський Я.* Передмова. Павло Скоропадський. Спогади. – Київ - Філадельфія, 1995. – С.21.